

Adalékok Ázsia s Kelet-Európa ethnographiájához

a IX-ik s X-ik században.

(Folytatás.)

A huihuktól északkeletre az *uigurok* birodalma terjedt, melyet a khinai írók *Kao-csang*-nak neveztek (*Kusan*), a kik uigur helyett *i-ngu-lu*-t írtak (rövidítve: *ingu*). A khinai írók egyike se mondja, hogy az *i-ngu* nép azonos volna a *ku-seval*, mindazonáltal Schott ezek azonosságát vitatja,¹⁾ szerinte ugyanis a *Ku-se* név a *Kucsa*, *Kucse* városnévvel egy és ugyanaz. Az uigur törzsek Vámbéry szerint is a *tagazgazok*kal (helyesebben *tughzghuz*) azonosak, a kiknek, mint *Masudi*-nál olvassuk, fővárosok ugyanazon *Kusan* volt, melyről az uigurok birodalma a khinai íróktól *Kaocsang*nak neveztetett.²⁾ Khorenei Mózes (megh. 489-ben) a kusani birodalmat az V-ik évszázban hatalmasnak mondja. *Hiouentsang* khinai utazó 630 körül Kr. u. *Kusan* (khin. *Kuei-cse* v. *Khiü-csi*), *Karasar*, *Turfan* környékében jövedelmező bányászatra s kereskedelmi forgalomra talált s Kusannál az arab kereskedelem két útja találkozott, az egyik, mely *Ferghánából* kiindulva, a *Terek* szoroson vezetett át, a másik, mely *Taláson* át s az *Issi-kol* partvidékén délkeleti irányban tartott *Kusan* (*Kucsa*, *Kucse*) felé.³⁾ A *Tsin* dynastia uralkodása alatt (III. és IV. sz. Kr. u.) emelkedett *Kusan* nagy várossá s később egész környékét róla nevezték el. Az ó-korban az *issedonok* (gr. Ἰσσηδόνες) lakták ezt a tartományt, (l. Herodot történetének IV. k. 13, 25, 26) s a későbbi *Kusan* helyén Ἰσσηδῶν ἢ Σαυθική nevű város virágzott

1) L. id. m. 32-ik lapján.

2) „Das Türkenvolk“ (Lipscse, 1885.), a 316-ik lapon. *Fahian* khinai utazó idejében Kr. u. 400 évvel *Kusan* már virágzó város volt.

3) L. Heyd Vilmos „Geschichte des Levantehandels im Mittelalter“ cz. m. I. k. (Stuttgart, 1879.) a 183-ik lapon.

(l. Tomaszek V. „Über das Arimasische Gedicht des Aristeas“ a 24-ik lapon.¹⁾ 1891-ben Henri d' Orleans herceg Bonvalot Gábor úti-társával *Korla* nevű helységtől egy pár napi járóföldnyi távolságban, *Kusan*tól egy kevéssé keletre ért a *Tarim* folyóig.¹⁾ Vámbéry Uiguroország (*Uiguristan*) határait a következőkben vonja meg: kelet felől *Kan-su* khinai tartomány s a *Góbi* puszta, délről Tibet s a *Kuen-Lün* hegység, nyugatról a *Pamir* fősík, észak-felől *Dsungaria* s az *Alatau* hegység déli nyúlványai. Vámbéry az uigurok főlakóhelyeit *Komul*ban (*Khámil*, *Hamil*, *Hami*) *Turfan*ban s *Karaseh*ben helyezi, *Kusan*ról azonban az id. helyen nem emlékezik,²⁾ pedig a khinai írók, mint fennebb megjegyeztük, az uigurok országát *Kaocsang*-nak nevezték, s maga Vámbéry „Das Türkenvolk“ cz. kitűnő munkájában³⁾ *Masudi* után a szerinte az *uigur*-okkal azonos *tagazgaz*-ok főhelyét *Kusan*-nak mondja. A VII-ik és VIII-ik évszázban a tibetiek ismételtlen foglaltak el a tagazgazok tartományaiból területeket. E birodalmon át élénk kereskedést folytattak Transoxianából Khinába. A tagazgazok fejedelme, mint a hogy említettem, a „vadállatok és lovak“ fejedelmének mondatott. 874-ben Kr. u. a khinai császár úgy nyilatkozott *Ihn Vahab* előtt, hogy a tagazgazok fejedelme egyike a világ öt leghatalmasabb királyának. Ugyanezt írja *Masudi* is 943-ban Kr. u. s az öt leghatalmasabb fejedelmet következő sorrendben számlálja fel: 1. Babel királya (*melik Bâbil*, ill. a bagdádi khalifa), a ki a világ uralkodói közt az első helyet foglalja el, valamint a hold a csillagok közt, a miért is *sahâni sah*-nak neveztetett. Így volt ez a multban, teszi hozzá *Masudi*, de most nincs így (*hadza kan fima madha* — — — — *la fi hadza el-vakt*). 2. India királya, úgy mint a bölcsesség és az elefántok királya, mert a perzsa *Kosro*esek udvarán úgy tartották, hogy a bölcsesség Indiából jön. 3. Khina királya, mert egy uralkodó sines, a ki alattvalóit jobban kormányozná, mint ő; vitéz és ellenállhatatlan. 4. Az a török király (*melik min mulûk el-turk*), a ki *Kusan*-t bírja s a tagazgazok felett uralkodik (*ssahib medinet Kusan ve hu malak el-thaghazgaz*), a vadállatok és lovak címét viseli, mert egy uralkodónak sincsenek vi-

¹⁾ L. Supplement au journal *Le Temps*“ Janvier 1891.

²⁾ „Uigurische Sprachmonumente und das *Kudatku Bilik*“ (Innsbruck, 1870.) a 3-ik lapon.

³⁾ A 316-ik lapon.

tézebb és a vérontásra készebb harczosai és lovai nagyobb számmal, mint neki. Birodalma Khina és Khorasan pusztái közt fekszik, királyi czíme *irkhan* (*ir-khan*). Egy török fejedelem vagy független török nép sincsen, mely magát elég erősnek érezné, hogy vele versenyezni tudjon. 5. *Rum* királya, a ki a férfiak királyának nevezetik (*melik er-ridsal*) mert nincs oly király, ki szebb férfiak felett uralkodnék, mint ő. A többi király egyenrangú. Az emberek különböző osztályokra oszlnak, vannak *merzban*-ok, *patricius*-ok és *tarkhan*-ok (*kad ruttib en-nas dsaman meratikkum, femerzban, thrík vetarkhan*). ¹⁾ A tagazgazokról *Masudi* id. munkája egy más helyén ezeket mondja: „A tagazgazok városa Kusan (*Kao-csang*) Khorasan és Khina közt fekszik, jelenleg a hidsra 332-ik esztendejében (943-ban Kr. u.) ők az összes török népek közt a legbátrabbak, a leghatalmasabbak és a legjobban kormányzottak. Királyaik az *irkhan* czímet viselik, s ők az egyedüliek a török népek közt, a kik *Manes* tanait követik. A török népek közt felemlítendőek: a *kaimak*-ok *keimak*, a guzz törzsek egyike, a mely név valószínűleg egyazon a guzzok *ucsuk* osztálya 12-ik törzsének nevével, u. m. a *kinak* névvel, mely a *Seldsukname*-ban többször fordul elő, a *barskhanok* (talán a *bars, pars*-tól így nevezve, mely szó törökül párduczot jelent), a *bedijek* (ez a név a turkoman *begdi-li* törzsnévvel látszik egyezni), a *dsarijek*, a *guzzok*, a kik ezek közt a legvitézebbek, és a *khozlodsok*, a kik magas termetük és szépségük által tűnnek ki s *Ferghana* és *Sas* (a későbbi *Taskend*) vidékében lagnak. Régen a többi török törzs felett uralkodtak s azok fajából vette eredetét a khakánok khakánja, ki az összes török királyságok felett uralkodott. ²⁾ Ezen khakánok közül való volt *Afrasiab* a török, Perzsia meghódítója, és *Sanah*. Jelenleg a törököknek nincs oly khakánjok, a kinek törzseik királyai engedelmeskednének s ez az állapot így tart, mióta *Amat*

¹⁾ L. a *Kítáb el-muruds* stb. című mű XVI-ik fejezetét.

²⁾ *Kazviní* a *Khozlods* névalakot a turk nemzetségekről írva *Khotlods v. Khatlads*-nak írja (*Resid eä din*-nél *Khatads*) s erről a népről megjegyzi, hogy tartományuk tíz napi járóföld s hogy minden török népnél hatalmasabb. Testvért vesznek nőül (iráni befolyás) s a nő, ha férje meghalt, másodsor nem mehet férjhez. Elválás náluk nincsen. Királyaik nem nőülhetnek. Néhány történetíró szerint a *Khatads* nép Sistán s Afghanistanban lakott volna, l. Vámbéry „Das Türkenvolk“ 7-ik lapján a 3-ik jegyzetben.

város Samarkand vidékében romba dőlt.¹⁾ *Masudi* arról is tudósít, hogy Khina uralkodója, a míg a samanizmus hitelveit vallotta, a tagazgazokkal örökös ellenségeskedésben volt, azóta azonban, hogy *Manes* tudományát elfogadta a jó és rossz alapelvéről, a tagazgazok *irkhanjával* békében él.²⁾ A tagazgaz birodalom kiterjedését *Masudi* ezer parasangára teszi.³⁾ A manichaeizmus⁴⁾ Perzsiából hatolt a tagazgazok közé; onnan kiűzött manichaeusok közöttük nemcsak megtelepedhettek, de tanaikat nyilvánosan terjeszteniök is szabad volt. *Ibn el-Athir* egy későbbi uigur fejedelemről megjegyzi, hogy 1142-ben a manichaeusok hitére tért át; ekkor már a tagazgaz nevet az uigur váltotta fel. Kusan városban a manichaeusoknak egy *Mani-sse* nevű templomuk létezett. *Abrullfarads* „Kitab el-fihrist“ cz. munkájában néhány érdekes adatot közölt a tagazgazok manichaeizmusáról, így a többi közt arról tudósít, hogy a mikor Khorasan királya a samánida uralkodóházból az országában levő manichaeusokat megakartá öletni, a tagazgazok királya megfenyegette, hogy ha ezt tenni merészelné, ő a saját birodalmában tartózkodó sokkal számosabb mohammedanusokat öletné meg, a mire a samánida házbeli fejedelem szándékáról letett. Egy kínai követség vezetője 981-ben a *huihu*-k fejedelméhez tett útjáról szóló jelentésében írja, hogy *Lao-csang* tartományát délről *Kothen* (a *Kara Kach* partján fekvő *Ko-than*), dél-nyugatról az arab Khalifatus tartományai, nyugatról Tibet határolják. A fővárosban Kusanban körülbelül ötven buddhista klastrom létezik, s ugyanitt *Manes*nek egy temploma van, melyet *Mani-sse*-nek neveznek, a melyben Perzsiából jött papok szolgálnak. A tartomány bővelkedik lovakban, a királynak, királynénak s a trónörökösnek külön méneseik vannak.⁵⁾ Az uigur birodalomban, a hol a manichaeizmus mély gyökereket vert, majd az iszlám is nagy hódításokat tett s ezen vallásfelekezeteken kívül, a mint a khinai íróknál olvassuk, az uigur nép lelkületében a buddhizmus is termékeny talajra talált; láttuk, hogy már 981 körül Kusan városában kö-

1) L. az id. munka XV-ik fejezetét.

2) L. ugyanott.

3) L. az id. m. LXII-ik fejezetét.

4) *Manes* a III. évszázban élt.

5) L. a jelentést Stanislas Julien kiadásában, a „Journal Asiatique“ 1847-ik évf. januári számában.

rülbelől ötven buddhaista klastrom létezett s egy khinai forrásból azt is tudjuk, hogy 1068-ban a *hui-hu*-k khakánja, a ki az uigur törzsek felett is uralkodott, a khinai császárhoz küldött követének meghagyta, hogy a *pradsna* (πρόγινσις) című buddhista vallástételeket tartalmazó munka egy példányát díszkiállításban arany betűkkel írva vásárolják meg számára.¹⁾ Jellemző azon török fajú népekre nézve, a melyeknél az iszlám mély gyökeret nem vert, hogy a különböző vallásfelekezetek iránt türelmesek, így látjuk ezt a kazaroknál, a volgamenti bolgároknál stb. A magyarok is tudvalevőleg mindenkör türelmesek voltak a köztük terjengő vallástanok iránt, így Ditmár merseburgi püspök nyilván mondja, hogy midőn Géza fejedelem papja megróttá a miatt, hogy keresztény szertartásokat is vegyített az ősi kultus közé, válaszul azt nyere: „én gazdag vagyok, tehát jogomban is, módomban is áll, így cselekednem.“²⁾ A bagdádi testőrség a khalifák szolgálatában nagyrészt tagazgazokból állott s ezek nemzetiségéből valók a *Thulunidák*, kik a IX-ik és X-ik évszázban Aegyptom felett uralkodtak. Az uigur nép zöme tagazgazokból (helyesebben *tughzghuz*) állott s valószínűleg ezek azok, a kiket a khinai írók *ku-sze* (*kju-szu*)-nak neveztek, a többi uigur törzs a *hui-huk* nemzetiségéből való s ezek azok, kiket a khinai írók *i-ningu*-nak neveznek. *Klaproth* a mint fennebb láttuk, a névhasonlatosságtól megcsalva a *kju-ssu* (*kiu-szu*)-kat a guzzokkal azonosította. *Bokra* khán, ki Kasgárban uralkodott, a huihuk fejedelme volt. *Ta-gazgaz* és *huihu* törzsek egyesüléséből eredt az uigur nép s maga az uigur név is ezt látszik kifejezni, mert ez a név, mint *Abdulghazi* helyesen jegyezte meg, az *ui*, *uj* igeigyökből képeztetett, a mi a többi közt a. m. „illeszkedni.“

Még a XII-dik évszázban is említetnek *huihu* a *Kuen-lün* hegység északi alján, uigurok is említetnek, miután már az uigur birodalom aláhanyatlott, de ekkor már a *tangutok*kal zavartatnak össze. Innen van, hogy *Sanang Setsen* mongol krónika író megjegyzi, hogy azon időben, melyről ill. elbeszélése szól, az uigurok *tangutok*knak neveztettek (*urgui urusz kemebeszü tere tsah-dur tangut ulusz*

¹⁾ L. Schott V. „Zur Uigurenfrage“ cz. értekezése (Berlin, 1874.) 40-dik lapján.

²⁾ Magyarország története Szalay László által (Pest, 1861.) I. k., a 45—46-dik lapon.

ugur kemekszen bulai ¹⁾) A tangut birodalomnak *Dsigisz khân* vette véget. Az uigur irodalom becses maradványa, a *Kudatku Bilik*, Kaszgarban íratott 1069-ben Kr. u. Ez a könyv mély pillantást enged vetnünk az uigur nép politikai intézményeire és társadalmi életére.

A köznép *kara am*, „fekete nép“, ellentétben említetik a *tapukcsi*-val, mely hivatali cím. A társadalom különböző osztályokra oszlik, ilyenek a *satikcsi*-k, „kereskedők“, a *tarancsi*-k, „földmivelők“ stb. A *Kudatku Bilik*-ből azt is megtudjuk, hogy Kaszgarban Bokra khán nyelvéen más könyveket is szerkesztettek, de egy sem mérkőzhetik a *Kudatku Bilik*-kel. A népnek kötelességéről királya iránt s viszont a királynak (*melik*) népe iránt való kötelességeiről szól a 42-ik vers s az 59-ikben Kaszgar fejedelme *Kara Bokra* a khánok khánjának neveztetik (*khánlár kâni*). A khánnak vezirjét Kaszgar népe *khass hadsik*-nak nevezte, s az uiguroknál is valószínűleg a veziri méltóság és hivatal eredetét Perzsiából vette. A jelenlegi Kaszgarban s környékének geographiailag régen egy a khinai írótól *Su-Ienak* nevezett birodalom felelt meg, a melynek fejedelmei a buddhismust követték. ²⁾) — A khinai birodalom felett 907-ig Kr. u. a *Thang* dynastia uralkodott, ezután többen kezdettek egyszerre uralkodni a birodalom különböző részeiben s a régi uralkodó család a *Hoanghopart* vidékeinek egyikére huzódott. *Masudi* szerint Khinában a régi rend s a jóllét egész a hidsra 264-ik éveig (877-ig. Kr. u.) meg nem zavartatott s ez az oly hosszú időn át tartott virágzó állapot Khina régi fejedelmei ³⁾) bölcs kormányzatának volt köszönhető. Attól fogva egész a hidsra 332-ik évéig (943 Kr. u.) a khinai birodalmat sok fontos változás érte. Egy *Jansu* nevű ismeretlen származású egyén fellázadt törvényes fejedelme ellen s *Khanku* városa előtt tábort ütött, a hol a király seregét legyőzvéen, a várost bevette, lakói nagy részét leölette, ⁴⁾) s a város körül ültetett s nagy gonddal ápolt eperfákat, melyek levelei a selyembogaraknak táplálékul szolgáltak, egytől-egyig kivágatta. A király *Med* városába me-

¹⁾ L. Schott id. m. 47-ik lapján.

²⁾ Schott id. m. 51-ik lapján.

³⁾ Masudi *melik*-nek nevezi Khina fejedelmét.

⁴⁾ *Khanku* lakossága mohammedánokból, keresztényekből, zsidókból, khinaiakból állott.

nekült Tibet szomszédságában s onnan levelet írt a törökök *irkhan*-jának, tehát az uigurok vagy *tagazgazok* fejedelmének, s abban őt értesíté mind azokról, melyek birodalmában történtek s kérte, hogy segítségére lenne, mert, mint írja, egyik király testvére a másíknak, s ha testvére bajban van, tartozik segíteni rajta. Az *irkham* egy nagy hadsereg élén saját fiát küldte Khina királyának segítségére. Több igen vérengző összeütközés után a lázadó *Jansu* eltűnt, fia s a pártján levő főemberek fogságra vitettek s a király visszatérhetett birodalma fővárosába s a kormányzat gyeploít ismét kezébe vehette. Alattvalói trónjának szerencsés helyreállítása alkalmából *bagbur*-nak (*fagfur*) czimezték, a mely cím szószerint az ég fiát jelenti. A khinai uralkodók rendes czíme *Tamgama dsaban* s nem *bagbur*. E háború alatt a különböző tartományok kormányzói magukat Khina uralkodójától függetlenekké tették, ép úgy, mint Perzsiában, miután Sándor (*Iskender*), makedoniai Fülöp fia, megölte *Darat* (*Darcios* III. *Kodomannos*, meghalt 330-ban Kr. e.), a sátrápák tettek s a mint az a khalifák birodalmában ma is történik, teszi hozzá *Masudi* a hidsra 332-ik esztendejében (943-ban Kr. u.). Khina uralkodója kénytelen beérni a névszerint uralkodással és a királyi czímmel, melylyel a kormányzók hozzá intézett leveleikben illetik. ¹⁾ A nagy faltól délre s az uigurok lakta területtől keletre a tibeti eredetű *tangut*-ok alapítottak hatalmas birodalmat, s ezeknek, mint láttuk, a huíhuk szövetségeseik voltak. Maga Tibet (illet. *Tobbat* vagy *Tufan*) előbbi területénél szűkebb határokra szorítkozott. A *tangut* név Orazio della Penna szerint a házak lakóit jelenti, ellentétben a sátrak lakóival s *Tangut katzar* szószerint „a házakban lakók országát“ jelenti. *Körösi Csoma Sándor* világszerte ismert jeles tudósunk, Kennedy századoshoz Sabathuból 1825. május 5-ikéről kelt levelében a többi közt ezeket írja: „A tibeti könyvekben a *jugarok* neve *yugurnak* van írva, s hazájok olykor *Yugeran*nak mondatik. Ekkorig más érdekést a *jugarokról* nem tudhattam meg, mint azt, hogy a Stan-Gyur gyűjtemény lajstromában említés van téve egy rövid értekezésről, mely a *jugarok* nyelvéből van lefordítva és röviden elbeszéli egy Sakya szobornak azon országon keresztül való vándorlásait. Ez most Lassabban őriztetik, a hova Srongtsan Gambo királynak Kongcho

¹⁾ L. *Masudi* id. m. XV-ik fejezetét.

nevű felesége hozta Chinából.¹⁾ Ez a *Yugera* nevű ország bizonyára nem más, mint a Tibethez közel fekvő *Nan-San* hegység völgyeiben lakó *jogur* nép tartománya, a melyről *Potanin* orosz utazó útleírásában tudósít.²⁾ A *Nan-San* hegység nyugati folytatását a *Humboldt* hegység alkotja, mely a *Lob-nor* alatt a *Csimentag*-gal érintkezik, a melytől nyugatra az *Altintag* déli irányban a *Csimentag* felé hajlik. A *Nan-San* hegység Tibettől észak-keletre fekszik, ezért írhatta *Kun-ga Nyingpo* krónikaíró, aki egy *Teshi Lunpo*-tól két napi járásra nyugat felé eső zárdában írt a XI-dik évszázad e'ején Kr. u.: Keletről Khinából (*Gyanak* „a fekete lapály“) kaptunk orvosi tudományt, csillagászatot és csillagjóslást, — délről Indiából (*Gyakan* „a fehér lapály“) igaz hitet, — nyugatról Nepal és *Sokyiul*-ból (*Sokiul*, *Sokponév* alatt a tibetiek a mongol és dsungári népet értik) árú — és élelmi czikkeket, — északról, a *horok* és a *jugárok* országából, törvénykönyveket és kézi művészetet (tibetül a török népek *hor* néven neveztetnek).³⁾ A nagy khinai faltól északra a tunguz eredetű *khitan* nép tanyázott, a kiknek területén egy *tata* nevű nép is említették: ezek a mongol fajú tatárok. Ezekről északra a khinai írók a *mung-gu*-szokat, illetőleg a mongolokat említik. 1115-ben *Agutha* a mandsu törzsek feje, fellázadt a khitánok ellen s a *Kin* vagy *Altun* („arany“) kánságot alapította s Khinának is egy nagy részét hatalmába kerítette egész a Hoanghon túli tartományokig. A *khitánok* egy része a mandsu foglalás következtében nyugat felé húzódott; ezek török területen több nagy várost hódítottak meg, így Samarkandot, Kasgárt, s a törökök által *Kara-Kitai*-nak nevezett birodalmat alapították, a mely egész a XIII-ik évszázad elejéig fennállott. A *Kazwini* által említett *khatjánok* alatt, úgy vélem, a *khitánok* értendők. *Kazwini* Repiczky fordításában a khatjánokról ezeket írja: „turk nép, országuk húsz napi utazásra terjed; okosak és helyes belátással bírók. Nősülésben a helyest követik, királyuk nincsen, hanem minden felekezetnek (?) van okos és belátó véne, kihez törvénykezésükben folyamodnak. Azt, ki mellettük elútazik, nem szokták nyomorgatni és náluk nincs helye a megtámadásnak. Van

¹⁾ L. Kőrösi Sándor dolgozati⁴ összegyűjtötte és életrajzzal bevezette dr. Duka Tivadar (Budapest, 1885.), az 58-ik l.

²⁾ „Földrajzi Közlemények“ XV. k., a 617-ik l.

³⁾ L. Duka id. m. 57, 58. ll.

templomuk, melyben egy hónapot töltenek s annál több vagy kevesebb időt is. Eledeleük árpa és borsó, a húst pedig csak akkor eszik, ha az állat le volt ölve; színes öltönyt nem viselnek.¹⁾ — India egy nagy része felett a X-ik évszázban a delhi *Maha-Radsa* gyakorolt névszerinti uralmat. A *pala*-k tartománya India keleti részét foglalta magában egész Tibetig. *Kores* indiai királyról *Masudi* emlékezetben tartatta, hogy országában új vallásos eszméket terjesztett, melyek azon idő igényeinek a régiebбекnél megfelelőbbek voltak. Az ő idejében élt *Sindbad. Kores*, ki az ind irodalom körül magának nagy érdemeket szerzett, egy évszáznál hosszabb ideig uralkodott. Halála után birodalmában kiütött az egyenletlenség, egyik nemzet a másik ellen támadt s minden tartomány függetlenségre törekedett, így alakultak *Sind, Kanuds Kasmir* királyságai. *Mankir*, Indiának fővárosa, egy *Balhara* nevű királynak hódolt meg és mindazok, a kik e mai napig (a hidsra 332-ik éveig, azaz 943 ig Kr. u.) utána uralkodtak, szintén a *Balhara* nevet viselték. Indiát észak felől Khorasan, Sind, Tibet határolják.²⁾

A baskirok a IX-ik évszázban a kúnok lakta területtől északfelé az Ural-hegység erdős vidékeiben tanyáztak a bolgároktól keletre. *Ibn-Foszlan*-nak rólok írt tudósítása, mely *Jakut* nagy geographiai szótárában olvasható, igen becses, s annál becsesebb, hogy a régi baskirokról nem sok adat maradt fenn számunkra. A baskirokról még alább lesz szó. Felettök a finn-ugor népek *Permia* s *Jugra* nevű tartományai terjedtek. A vogulok mind magokat, mind az obi osztjákat *man-si* vagy *man-szi*-nak nevezik a *Man*-folyóról, melyet a szirjének *Jögre (Jugra)* névvel illettek.³⁾ A hazai krónikákban előforduló „regnum Jorianorum“ (l. Kézai Simonnál) s a „Tündér Erzsébet“-ről szóló mesében említett „Johara város“ *Jugra* tartományának emléktörzük (l. „Vadrózsák“, a 462-ik lapon). — A Volga középfolyásának mentén a bolgárok birodalma a IX-ik s X-ik évszázban a közeli s távoli népekkel élénk kereskedést folytatott. *Ibn-Foszlan* Kr. u. 922-ben fordult meg a bolgár király udvaránál, hova őt *Muk-*

¹⁾ L. „Új Magyar Múzeum“ V. évf. első k., a 173-ik lapon.

²⁾ L. az id. m. VII-ik fejezetét.

³⁾ „A Vogul föld és nép“ Reguly Antal hagyományából kidolgozta Hunfalvy Pál (Pest, 1864), a 76, 77 ll.

tediz khalifa küldötte. Becses tudósítását a bolgárokról *Jakut* XIII. századbeli arab geographus őrizte meg, ki azt geographiai szótárába ig-tatta. A küldöttség vezetője nem *Ahmed ben Foszlan* (rövidítve *Ibn-Foszlan*), hanem *Sausen er-Rassi* volt.¹⁾ *Abu-Hamid Mohammed* (szül. Granádban 1080-ban Kr. u., meghalt Damaskusban 1170-ben) arab útazó 1136-ban Kr. u. a Volga-melléki Bolgáriában tartózkodva azon élénk kereskedelemnek szemtanúja volt, melyet a bolgárok *Kharizm* (*Khorasmia*) lakosaival folytattak. Különösen élénk volt az állati ása-tagokkal, jelesen mammut-fogakkal folytatott kereskedés, melyekből a kharizmi iparosok a többi közt fésűt készítettek. Abu-Hamid tudósítását *Kazwini* (meghalt 1283-ban) *'Adsáib el-mahlukát* cz. munkája két könyvében használta fel s innen történt, hogy ezen munkának egyik oxfordi kézírata Abu-Hamid-nak tulajdonított. Abu-Hamid idevágó munkájának több példánya van meg a párizsi nemzeti könyvtárban. A Volga-bolgárokról a mongol betörés előtt csak annyit tudunk, a mennyit néhány arab író s egy pár bolgár pénzdarab tartott fenn számunkra. A XII-ik évszáz első felében a bolgár eredetű *Jakub ben Noman*, a kit a bolgár *kadhi*-nak neveztek, megírta ugyan a bolgárok történetét, még pedig, úgy látszik, arab nyelven, de ez a munka, fájdalom! elveszett, pedig épen ez lett volna leginkább hivatva a Volga-bolgárok történetét megvilágítani.²⁾ Azon arab írók, kik a Volga-melléki Bolgáriát beútazták, hideg éghajlatát nyomatékosan emelik ki, így a Marokkóból való *Ibn-Batuta*, a ki 1332-ben tartózkodott ez országban, azt írja, hogy innen Jugriába csak is szánon lehet útazni, a mely elé kutyákat fognak.³⁾ *Ibn-Foszlan* tudósítása nem egészen egyezik a többi arabéval, a mennyiben szerinte a bolgár termények közt a buza is előfordúl, a mint az jelenleg is így van. A Volga-bolgárok kormányformája az egyeduralmi volt. Királyokat azon időben, mikor *Ibn-Foszlan* országokban tartózkodott, *Álmos*-nak⁴⁾, illetőleg „*Álmos Vasilko* fiának“ hitták, ki a mohammedán hitre

1) L. „Die ältesten arabischen Nachrichten über die Wolga-Bulgharen, aus Ibn-Foszlan's Reisebericht von Ch. M. Fraehn“ az 530-ik lapon.

2) L. Fraehn id. m. bevezetését az 528-ik lapon.

3) L. az idézett bevezetés 533-ik lapján.

4) *Álmos* (*Almus*) magyar vezér nevén kívül az Árpádház két hercege neveztetett Álmosnak, u. m. 1. Kálmán király testvére; 2. II. Béla király fia. A daghestani avarok személynévei közt szintén előjön az *Armus* név.

térvén, magát az akkor uralkodott khalifa *Muktedir* tulajdonnevéről *Dsa'far*-nak nevezte, s azelőtti szlávhangzású királyi czímét: *vlatavaz*-t az arab *emir* czímmel cserélte fel. Később a Volga-mellék bolgár királyai ép úgy czímeztettek *khán*oknak, mint a Duna-mellék bolgár fejedelmei, kik néhány görög felírásban a *Κάυς* vagy *Κάυς* czímet viselik. *Ibn-Foszlán* az *emir*-en kívül még *melik*-ekről (királyok) is emlékezik. Frähn helyesen jegyezte meg, hogy ezek igen valószínűleg az egyes törzsek fejei voltak, s ez esetben a *melik*-ek a magyar törzsek *ἄρχων*-jainak (tulajdonképen *φύλαρχης*-einek) felelnének meg, kiket Béla király névtelen jegyzője nem kevesebb joggal nevezhetett „principales personae“-knek, mint Kézai Simon s a „Képes Krónika“ *capitanei*-knek.¹⁾ Minden egyes ház vagy kaliba után adó fejében egy-egy marhabőr járt a királynak, a melynek készítéséhez a Volga-melléki bolgárok jól értettek. Perzsiában, Bokharában s a kalmükök közt a jó móddal készített marhabőrt mai nap is *bulghari*- vagy *bulgharnak* nevezik, sőt a magyar *bagaria* elnevezés is a bolgár névből eredtnek látszik, a mely szó már régi nyelvmaradványainkban is előjön, (l. *R.M. Ny.* szerk. Döbrentei Gábor, II. 18²⁾) Ugy látszik, hogy a nyestbőrön kívül a marhabőr is valamikor s valószínűleg hosszú időn át a bolgároknál a fizetés forgalmi eszköze volt s a pénzt pótolta. A latinban tudvalevőleg *pecunia* „pénn“ a *pecus* szóból képezetett s ennél fogva szintén valami ilyenszerű fizetési eszköz volt. A föld terményeiből tized nem járt a királynak, ki az említett marhabőrökön kívül csak is a zsákmányból részesült. A bolgárok nagy része 922-ben áttért a mohammedán vallásra, mely már azelőtt is valamikor (valószínűleg a VIII-ik évszázban) köztök terjedni kezdett, de utóbb feledésbe ment. A bolgárok, mielőtt köztök az iszlám meggyökeredett volna, *Istakri* szerint (útazásait 950 körül tette) keresz-

1) Középkori magyar költői maradványaink egyikében, melynek czíme „Ének Pannonia megvételéről“, a magyar hét sereg vezérei szintén „kapitánoknak“ mondatnak s Árpádról írva van, hogy

„Mindeniknél gazdagb vala,
Azért keztek főkapitán vala.“

L. „Régi magyar költők tára“ I. k. (Budapest, 1877), a 4-ik lapon. „Capitanei civitatum — írja Mátyás Florián Béla névtelen jegyzőjének koráról írt jegyzeteiben — apud Italos Francos et Germanos pridem in usu.“

2) L. Vámbéry „A magyarok eredete“ (Budapest, 1882), a 305 ik lapon.

tények lettek volna s *Ibn-Haukal*, a ki, ha Frähn az évszámában nem csalódott, munkáját Kr. u. 976 körül írta, belső Bolgáriában mohamedánokon kívül keresztényekről is tud, s a keresztény vallás igen valószínűleg a Kazar-földről terjedt be a bolgárok közé. Ezen vallásokon kívül a bolgár nép ősi hite, a samanizmus, sem veszett ki teljesen közülök, s még a X-ik évszázban, sőt később is felesszámú hívőkre talált. Ezt a vallást a szellemek kultusza alkotja s ennek egyik válfaja az ősök tisztelete. Saját népünk mythológiájában is a samanizmusnak több nyomára találunk, ilyen a Székely-földön az *erdei csoda*, kit bazánk más magyar vidékeiben a *vad öreg*-nek neveznek; sőt az ősök kultusa sem hiányzott a magyar népnél, legalább ilyen gyaníttatnak a Peer C. következő szavai: *essenek az wristenhez es zent ewseyökhözkenyereghween, hogy segheytenek meg ewkeet*. A bolgároknál, mint a hogy azt Frähn kimutatta, már a X-ik évszázban saját királyaik által veretett pénzek forogtak közkézen, így *Talib* nevű királyok 950-ben Kr. u. *Bulgar* városban, *Mumin* pedig 976-ban *Süwar* városban veretett pénzt. *Ibn-Foszlan* a bolgár udvartartás néhány érdekes szokását tartotta fenn a jelenkor történésze s ethnographusa számára, így a többi közt írja, hogy a mikor a király a khálifa küldöttségét először fogadta, ezüst pénzt szórt reájok. Ez a szokás megvolt már a régi perzsáknál is s azt talán az arabok, törökök, oroszok tőlel vették, mert ezek a népek is a nagy események alkalmából az ünnepeltek fejére gyöngyöt, aranyport, arany- vagy ezüstpénzt szórtak. Frähn ezen szokást illetőleg emlékezetbe hozza, hogy a mikor Iwan Wasiliewics unokáját a fiatal *Dmitrij Iwanovics*-ot 1498-ban megkoronázták, fejére ezüst pénzt szórtak. Tudvalevőleg a magyar koronázási szokások közt is előfordúl a pénzszórás, csak hogy nálunk a pénz az ünnepi közönség közé szóratik. A régi bolgárok nyelve török volt, de mert a Volga-melléki bolgár királyok szláv törzsek felett is uralkodtak, nyelvök bizonyára már régtől fogva szláv elemeket is vett fel, ilyenek *Ibn-Foszlan* tudósításában a király címe *vlatavaz*, atyjának neve *Vaszilko* s ezért mondhatták a Bagdádban járt zarándokok azoknak, kik őket nemzetiségök felől megkérdezték, hogy egy törökből és szlávból elegyült nép fiai. Ezt az érdekes adatot *Sems ed-Din Muhammed Dimiskinél* találjuk (meghalt 1326- vagy 1327-ben Kr. u.) *Nokhbet ed-dehr* című munkájában (*ve salhum sail min ai el—umam antum vema el—bulghar kalu kum muta-*

validun bein et-turk véss-ssaklaba). A méhser *sidsu* elnevezése a Volga-bolgároknál igen valószínűleg egyazon a keleti török *südsi* szóval, mely édes bort s általában az édest jelenti (csag. *südsük* a. m. édes, kellemes).

A Volga-bolgárok néhány khánja török nevet viselt, ilyenek *Almus*, *Aidur*, *Jrkhan* (l. ö. h. v. a tagazgazok *irkhan* királyi címét) s következő város-neveik is: *Szabakula*, *Cselmata*, *Asli*, mint Frähn helyesen megjegyezte, török hangzásúak. Ugy *Istakhri*, mint *Ibn-Hauka* nyilván mondják, hogy a bolgár nyelv a kazar nyelvhez hasonlít: *lisan el-bulghar mitsl lisan el-khazar*). Ibn-Foszlan tudósításából néhány a bolgár népnél meggyökeredzett babonás hitről is értesülünk, így p. o. a kutyauivöltésből szerencsét s termékeny esztendő t jósoltak, — a villámsújtotta házat örökre elhagyták, mert e házan Isten haragját látták. A legkülönösebb s hihetetlennek látszó *Ibn-Foszlan* azon tudósítása, mely szerint a Volga-bolgárok a kiválóan eszes embert felakasztják.

Kazwini és *Ahmed Tusi* is megemlékeznek ezen hihetetlennek látszó szokásról s ennek okát úgy Ibn-Foszlan, mint Ahmed Tusi abban látják, hogy a kiválóan eszes ember megérdemli, hogy Istent szolgálja s ezért módot kell adni neki, hogy a földi életet minél előbb felcserélhesse a túlvilágival. *Ibn-Rosztch* (kinek nevét eddig hibásan *Ibn-Dasta*-nak írták, Ispahánban született s munkáját a X-ik század legelején írta) a Volga-bolgárokról így ír: „A bolgárok tartománya a *burdasok*éval határos. A bolgárok egy a Kazar-tengerbe ömlő folyam partján laknak, melyet *Itil*-nek híják, ez a folyó a kazarok és szlávok tartománya közt folyik. Királyukat *Almus*-nak híják, a ki az islam vallástételeit követi. Országuk mocsáros és sűrű erdőkben bővelkedő, a melyek közt laknak. Háromféle bolgár van, egyik osztályok *Bersula* a másik *Eseg-hel*, a harmadik *bulgár* nevet visel; mind a három hasonló életmódot folytat. A kazarok a bolgárokkal kereskedést folytatnak, *rus* népe is különböző árukat viszen hozzájuk. Mind azok közülök, a kik a folyam két partján laknak, elhosszák a bolgár földre áruikat, a milyenek czoboly-, hölgyemenét- és evetprémek. A bolgárok földműves nép s különböző gabonákat természetnek, u. m. búzát, árpát, kölest. Legnagyobb részök az Islam tanait vallja s lakóhelyeiken mecsetekkel s iskolákkal bírnak, vannak muezzinjeik s imamjaik; azok közülök, a kik pogányok maradtak meghajtják magokat azok előtt a ki-

ket szeretnek.¹⁾ A *burdások* lakta földtől a bolgárok tartományáig három napi járőföld van; utóbbiak gyakran támadják meg előbbieket, s legyőzvé, vagyonokból kifosztogatják s rabságra viszik. A bolgár lovas nemzet (daczára a sűrű erdőknek s mocsároknak), pánczéljok és szűrő fegyvereik vannak. A királynak adóba leginkább lovakat adnak²⁾; minden házassúlándó ifjútól a király egy-egy darab igás-marthát kap s a bolgár partokon kikötő mohamedán kalmárhajóktól tizedet vesz. A bolgárok öltözete hasonlít a mohammedánokéhoz, temetőik is hasonlítanak azokéhoz (bizonyosan a vallással együtt vették át ezeket a külsőségeket). Legfőbb gazdagságukat a nyestprémek alkotják. Aranyok, ezüstjök nincsen. A nyestbőr pótolja nálok a pengőpénz használatát, minden bőr nálok harmadfél dirhemet ér; kerék fehér dirhemeket a mohammedán tartományokból kapnak cserében árúikért.³⁾ Nagyemlékű tudósunk, Hunfalvy Pál az evetbőréről ezeket írja: „Az evet-bőr pénz gyanánt szolgált és szolgál mai nap nem csak az urali népek közt, hanem egész éjszaki Ázsiában. Az evet az osztjában *tanga* és *tlenki*, jakutban *ting*, ujugurban *teing*, tatárban *tein*. Ezen nyelvekből jutott az orosz nyelvbe, melyben *dengi* = pénz.“⁴⁾ Hofmann Hunfalvy fordításában az evet-bőréről így ír: „Az erdős vidékek vadászára nézve (a vogulok földjén) a legközönségesebb bundás állat az evetke, mellynek bőrére, bár legoelsőbb is, vadászatának fő nyereségét alapítja, s mellynek bőségéből vagy szűk voltából nyárban gazdag vagy szegény esztendő t jósol. Az evet bőre szerint, melyet pénzdarab gyanánt veszen, határozza meg az árúk értékét; azt nem érti, ha mondják, hogy egy pud liszt annyi meg annyi kopekben van de igenis azt, hogy annyi meg annyi evetbőrön kapható. Orosz pénzre váltva egy evetbőr 5—6 ezüst kopek.“⁵⁾ A vogulok, mikor Reguly köztök járt, az adót bőrökkel fizették. Az Árpádok korában is, mint Hunfalvy megjegyzi, a *mardurinae* = nyestbőrök adó-pénz gyanánt

¹⁾ *Istakhri*-nál ez az adat egy kicsit másképp hangzik, ő ugyanis azt mondja, hogy a szembetalálkozók egymásnak meghajtják magukat tiszteletből (*and etta'tzim*).

²⁾ *Ibn-Foszlan*, mint láttuk, nem lovakat, hanem marhabőrt említ (*dsild csaur*).

³⁾ L. De Goeje kiadása 141, 142 ll.

⁴⁾ L. „A' Vogul föld és nép“ (Pest, 1864) 22-ik lapján.

⁵⁾ Ugyanott a 64-ik lapon.

kelnek vala; II. András 1222-ik törvényének 27-ik cikkelyében: „*Mardurinae* juxta consuetudinem a Colomanno rege constitutam solvantur.“¹⁾ *Ibn-Rosteh* adatait *Ibn-Foszlan* jelentéséből vette, sőt abból nem is vehette, mert munkáját 913 előtt írta Kr. u., *Ibn-Foszlan* pedig — mint fennebb láttuk — 922-ben járt a Volga-bolgárok közt. A bolgárok és magyarok ruhaviselete közt már azért is kellett némi hasonlatosságnak lenni, mert a sassanida befolyás a Volga-népekre s hasonlókép a magyarra az eddigi régészeti leletekből bebizonyított, így a többi közt a pitykék, gombok díszítési motívumaiban stb. A Volga-bolgárokat I. Wladimir hódította meg, ugyanaz, ki 989-ben kereszténnyé lett, s Kiewben *Perun* bálv ányaszobrát a Dneperbe dobatta.

---

¹⁾ Ugyanott a 22-ik lapon.

GR. KUUN GÉZA.